

“БЕКТЕМИН”

Д: 07.21.628 Диссертациялык
кеңешинин төрагасы т.и.д., профессор

Т.К. Чороев
Т.К. Чороев (Чоротегин)

“ 10 ” 03 2021-ж.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы Д: 07.21.628 Диссертациялык кеңешинин изденүүчү Наркеев Сапарбек Анарбековичтин “Элдик оозеки чыгармалар орус колониализми боюнча тарыхый-этнографиялык булак катары. (XIX кылымдын экинчи жарымы)” деген темада 07.00.07.- этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясын алдын ала коргоонун отурумунун

№ 1 ПРОТОКОЛУ

Бишкек

2021-жылдын 10-марты

Отурумга кеңештин 13 мүчөсүнүн ичинен 11 киши катышты: Чоротегин Тынчтыкбек Кыдырмамбетович – төрага, т.и.д., профессор, (07.00.07) ОНЛАЙН; Асанканов Абылабек Асанканович – төраганын орун басары, т.и.д., профессор (07.00.07); Жапаров Амантур Забирдинович – окумуштуу катчы, т.и.к., ага илимий кызматкер (07.00.07); Батырбаева Шайыркуль Жолдошевна – т.и.д., профессор (07.00.07); Бикбулатова Аниса Рифовна – т.и.д., доцент (07.00.07); Джоошбекова Айнагул Рысбаевна – т.и.д., доцент (07.00.07); Каратаев Олжобай Кубатбекович – т.и.д., профессор (07.00.07); Турдалиева Чолпон Жапарбековна – т.и.д., профессор, адистиги: 07.00.07.; Койчуманова Чолпон Урушбековна – т.и.д., профессор (07.00.07); Табалдиев Кубатбек Шакиевич – т.и.к., доцент (07.00.06); Чаргынов Темирлан Таштанбекович – т.и.к., доцент (07.00.06).

КҮН ТАРТИБИ:

Изденүүчү Наркеев Сапарбек Анарбековичтин “Элдик оозеки чыгармалар орус колониализми боюнча тарыхый-этнографиялык булак катары. (XIX кылымдын экинчи жарымы)” - деген темадагы 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган кандидаттык диссертациясын алдын ала коргоосу.

КҮН ТАРТИБИНДЕГИ МАСЕЛЕНИ КАРОО

Төрага Т.К. Чороев (Чоротегин): Урматтуу адистештирилген кеңештин мүчөлөрү! Бүгүнкү жыйынга Диссертациялык кеңештин 13 мүчөсүнөн 11 киши катышууда. Кеңештин 2 мүчөсү жүйөлүү себептер менен катыша албайт. Кворум бар. Күн тартибиндеги маселе Наркеев Сапарбек Анарбековичтин “**Элдик оозеки чыгармалар орус колониализми боюнча тарыхый-этнографиялык булак катары. (XIX кылымдын экинчи жарымы)**” - деген темадагы 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган кандидаттык диссертациясын коргоонун алдында алдын ала коргоо. Тема 2014-жылы Жалал-Абад Мамлекеттик Университетинин окумуштуулар кеңешинде 07.00.07-этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча бекитилип, илимий жетекчиликке т.и.д., профессор, О. К. Каратаев дайындалган. Сөз талапкердин аттестациялык документтери менен тааныштыруу үчүн Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, тарых илимдеринин кандидаты, ага илимий кызматкер Амантур Забирдинович Жапаровго берилет.

Окумуштуу катчы, т.и.к. А.З. Жапаров изденүүчү Наркеев Сапарбек Анарбековичтин аттестациялык документтери менен тааныштырды.

Төрага Т.К. Чороев (Чоротегин): Диссертациянын негизги мазмунун баяндоо үчүн сөз изденүүчү Наркеев Сапарбек Анарбековичке берилет.

Изденүүчү С.А. Наркеев Теманын актуалдуулугуна токтолсок, анда Орусия падышалыгынын XIX кылымдын экинчи жарымы-XX кылымдын башындагы отордук саясаты кыргыз калкынын тарыхый тагдырына, этносаясий эс-тутумуна, этнопсихологиясына таасир эткен, тагыраак айтканда, оозеки чыгармаларда өткөн отор доорунун тарыхы, жашоо шарты (салттуу маданияты, тамак-ашы, кийим-кечеси, музыкасы, дастандары ж.б.), образы ж.б. тарыхый-этнографиялык, этносаясат таануучу маалыматтарды берген окуяларды, тарыхый кубулуштарды чагылдырары калетсиз.

Ошентип, XIX кылымдын экинчи жарымы-XX кылымдын башындагы Орусия падышалыгынын оторчулук доорун изилдөөдө элдик оозеки маалыматтарга жана ошол доорго тиешелүү заманчы акындардын, Молдо Ныяз, Молдо Кылыч, Токтогулдун, Жеңижок сыяктуу акындардын ырларына таянып, ал мезгилди изилдөө - актуалдуу маселелердин бири. Элдик фольклорлордо оторчулук доорго сын көз караш менен карап, эски заманды барктаган учурлар да кездешет. Демек, элдик ырларды тарыхый булактар менен салыштырып изилдөө, кыргыз этносунун башка элдерден айырмалап турган өзгөчөлүк экендиги даана көрүнүп турат. **Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.** Диссертация Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик

университетинин Жалпы тарыхы кафедрасында аткарылды жана демилгелүү иш болуп саналат.

Иштин максаты. XIX к. экинчи жарымы - XX к. биринчи чейрегиндеги Орусия империясынын колониалдык-административдик башкаруу системасы жана отордук саясатынын орношу; оторчулардын этносаясатынын негизинде келип чыккан кыргыз элинин азаттык күрөшүнүн элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылышын тарыхый-этнографиялык булак катары изилдөө, талдоо жана системалаштыруу.

Бул максатка жетүү үчүн **төмөндөгүдөй милдеттер** коюлган:

- кыргыз элинин XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылымдын башындагы социалдык-экономикалык абалын жана азаттык күрөшүн булакнаамалык адабияттар менен элдик оозеки чыгармаларга салыштыруу, тарыхый-этнографиялык өңүттөн комплекстүү изилдөө;

- элдик оозеки чыгармалардын, фольклордун айрым жанрларынын (санжыра, болмуш, уламыш, тарыхый баяндар) тарыхый-этнографиялык булак катары маанилүүлүгүн ачып берүү;

- элдик оозеки чыгармалардын, фольклордун үлгүлөрүнүн тарых, этнология, этнополитология илимдериндеги ээлеген ордун жана ролун аныктоо үчүн фольклордук чыгармалардын теориялык жана методологиялык негиздерин тактоо;

- элдик фольклордун үлгүлөрүндөгү (мисалы, санжыралык маалыматтар) азаттык идеясынын калыптануусунун эволюциясын тарыхый-этнографиялык, этносаясий өңүттө ырастоо;

- акын-заманчылардын философиялык көз-караштарын, падышалык бийликтин оторчулук саясатын, элдин жашоо шартын, келечегин тарыхый-этнографиялык, этносаясий өңүттөн карап чыгуу;

- автор тарабынан калк арасынан жыйналган элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө кыргыздардын этнологиялык, этносаясат таануу маселелерине сереп салуу;

- Орусиянын отордук саясатынын оң жана терс жактарынын оозеки элдик чыгармаларда чагылдырылышын иликтөө, бул маселелерде айрым түзөтүүлөрдү, тактоолорду киргизүү.

Диссертациянын илимий жаңылыгы. Кыргыз тарыхы жана этнография, этнополитология илиминде XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылымдын башындагы орус падышачылыгынын отордук саясатын, элдин азаттык күрөшүн элдик оозеки чыгармалардын негизинде изилдөө, алгачкы ирет өз алдынча илимий проблема катары диссертациялык деңгээлде этносаясий, тарыхый-этнографиялык өңүттөгү комплекстүү иликтөөгө алынды;

- тарыхый жана этнографиялык булактардан болгон элдик оозеки чыгармалардын тарыхый окуяларды калыбына келтирүүдөгү орду жана ролу такталды;

- элдик оозеки чыгармалардын, анын ичинен фольклордун айрым жанрларынын (санжыралык маалыматтар ж.б.) теориялык жана методологиялык негиздери изилденди;

- XIX к. экинчи жарымы - XX к. биринчи чейрегиндеги тарыхый окуяларга байланыштуу маалыматтар автор тарабынан калк арасынан жыйналган этнографиялык талаа материалдарынын (санжыра, болмуш, тарыхый баян ж.б.) эсебинен байытылды;

- отордук саясатка каршы күрөштү чагылдырган, мурда илимге белгисиз болуп келген тарыхый-этнографиялык маалыматтардын жаңы үлгүлөрү табылып, илимге сунуш этилди;

- изилдөөнүн жыйынтыгында орус падышалыгынын отордук саясатына каршы күрөштү жетектеген, эл башкарып, элин-жерин коргогон, айрым себептер менен эскерилбей келген, тагдыры чиеленишкен инсандардын тарыхый орду тастыкталып, ишмердүүлүктөрү такталды, тарыхый-этнографиялык булактардын негизинде илимий чөйрөгө сунушталды;

- орус падышачылыгына каршы кыргыздардын азаттыкка чыгуу күрөштөрү, алардын этносаясий аң сезими, элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылганы, тарыхый-этнографиялык булак катары далилдүү фактылар, маалыматтар менен тастыкталды;

- изилдөө объектиси болгон элдик оозеки чыгармалардын негизинде тарыхый окуялар менен элдик оозеки чыгармалардын тарыхый-этнографиялык жалпылыктары такталды;

- 1873-1876-жылдардагы көтөрүлүшү, 1898-жылдагы Анжиян кыргыздарынын көтөрүлүшү жана 1916-жылдагы улуттук-боштондук күрөш, кыргыздардын этносаясий аң сезиминин элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылышы, тарыхый-этнографиялык булак катары изилденип, “кыргыз элинин азаттык күрөшүнүн өзгөчө ыкмасы” деп ырасталды. Бул маселе боюнча жаңы көз караштар сунушталды.

Диссертацияда алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси. Диссертациянын материалдары, илимий жыйынтыктары Кыргызстандын тарыхын жана маданиятын окутууда, инсан таануу багыттарындагы изилдөөлөрдө, жалпы эле Кыргызстандын тарыхын иликтөө иштеринде, окуу китептерине атайын курстарды даярдоодо, ЖОЖдордун окуу процессинде пайдаланууга болот.

Коргоого алынып чыгуучу негизги жоболор:

- XIX кылымдын экинчи жарымы - XIX кылымдын башында кыргыз эли “чоң мамлекеттердин” талашына айланып, мамлекеттүүлүгүн түптөй албай, саясий бытырандылыкта тургандыгы булакнаамалык адабияттарда жана элдик оозеки чыгармаларда бирдей тастыкталат;
- Кыргыз элдик оозеки чыгармалардын негизинде Орус падышалыгынын басып кирүүсүнүн натыйжасында кыргыз эли эки топко бөлүнгөнү көрүнөт. Биринчи тобу Орус падышалыгына ыктаган тараптар, экинчи

топтогулар Кокон хандыгын кыргыздардын мамлекети катары эсептегендер болушкан.

- Азаттык, мамлекеттүүлүк үчүн кандуу күрөштөрдө Аксылык, Анжияндык, Алайлык жана Теңир-Тоолук кыргыздардан чыккан тарыхый инсандардын мекенчилдигин, кыргыз жерин, элин сактоодо этносаясий ролу жана баатырдыгын көрсөтүшкөндүгү элдик оозеки чыгармаларда жана тарыхый булактарда көрсөтүлгөн;
- Орус падышалыгына каршы боштондук күрөштөрдө кыргыздардын өнөктөштүгү, азаттыкка умтулуулары маанилүү этносаясий ролго ээ болгон. Падышачылыктын аскерлери кыргыздардын үстүнөн туруктуу бийлигин орнотууну ишке ашыргандыгын элдик оозеки чыгармалар ырастайт;
- Түштүк кыргыз урууларынын тобөлдөрү Алымбек датка, Алымкул аталык, Исхак Асан уулу, Полотбек Токтогул уулу, Шер датка, Шамырза датка, Миңбай датка, Момун даткалар Кокон хандыгын кыргыз мамлекети катары кабыл алышып, ордо саясатына активдүү катышкандыгын элдик оозеки маалыматтарда даана такталат;

Изилдөөчүнүн жеке салымы:

- Автор тарабынан Ысык-Кол, Нарын, Чүй, Талас, Жалал-Абад, Ош, Баткен облусттарында жашаган кыргыздарды кыдырып, сурамжылоолор, байкоолор жүргүзүлүп, орус падышалыгынын кыргыздарга болгон саясатын далилдеген элдик оозеки чыгармалар чогултулду, ал материалдарга талдоолор жүргүзүлдү;
- Изилденүүчү көтөрүлгөн маселе боюнча көптөгөн тарыхый булактар тастыкталды;
- Орус окумуштуу-саякатчыларынын, аскер чыгыш таануучуларынын кыргыз элинин этносаясий тарыхы тууралуу берген билдирүүлөрүнүн жана маалыматтарынын үстүртөн берилгендиги оозеки элдик эпикалык чыгармалар аркылуу далилденди;
- Автор тарабынан этнографиялык илимге элдик оозеки чыгармалардын материалдары илимий айлампага киргизилди. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары эл аралык жана республикалык конференцияларда чагылдырылып, апробацияланган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү коюлган милдет, максат жана изилденүүчү маселелерди чечүүнүн логикалык ырааттуулугу менен шартталган. Иш киришүүдөн, төрт бөлүмдөн, тогуз параграфтан, корутундудан, тиркемелерден жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. **Биринчи бөлүм. “Элдик оозеки чыгармалар тарыхый-этнографиялык булак. Орусия падышачылыгынын жүргүзгөн саясатынын элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылышы. Булактаануу жана тарыхнаама”**, -деп аталып, биринчи параграф **Тарыхый-этнографиялык (этнологиялык) булактар жана Совет дооруна чейинки тарыхнаама** деп аталат. Темага тиешеси бар биринчи топтогу тарыхый адабияттарга алгач кыргыз элинин XIX

кылымдардагы жашоо турмушун, уруулук түзүлүшүн, коомдук жана этносаясий абалын, чарбасынын мүнөзүн талдаган чыгыш таануучулук, серептик, этнологиялык маанидеги чыгармалар кирет. Орус оторчулугунун жүргүзгөн саясатына каршы чыккан жергиликтүү элдердин этносаясий каршылыктары, көтөрүлүштөрү архивдик материалдарда көрсөтүлгөн. Элдик айтымдардагы айтылган ойлор менен тарыхый маалыматтардын бир топ жакындыктары бар экендиги илимий талдоого алынган.

Заманчы акындардын, ошондой эле Женижок, Токтогул, Тоголок Молдо, Талып Молдонун жазгандарында: *«жасоолдору кармап алып, байлардын жакшы аттарын тартып алып, коркутуп, тилмечке керек деп ичик, чапан, тартып алып турушкандыгын»* эскерет, ал эми Молдо Нияздын ырларында: *«Отуз жылга жакындап/ Орус келип зор болду/ Оң, солдун баары кор болду»*, - деген ыры баяндап тургандай эле орус отордук бийлиги Кокон хандыгын каратып алуу аракеттери 1868-жылдан башталып, 1898-жылы толук отордук бийлиги орногонун, арадан 30 жыл өтүп оң жана сол, ичкилик кыргыз урууларынын этносаясий абалы, жашоосу оорлогонун акын так баяндайт, ошол эле кезде оторчулардын «камчы жана тооч» саясаты өкүм сүрүп, элдин каада-салтында, жашоосунда кескин кыйчалыштар болуп турганын Молдо Нияз сыяктуу акындардын ырлары жана эл оозунан жыйналган материалдардын негизинде изилденип, салыштырууларга алынган. Ал эми экинчи параграф **«Совет доорундагы элдик оозеки чыгармаларды, фольклордун үлгүлөрүн изилдөөнүн тарыхнаамасы (1918-1991 жж.)»** , - деп аталып, Ошондуктан 1937-1938-жылдардагы репрессия таасиринен улам, интеллигенциянын өкүлдөрү коркуу менен күн кечирип калган болсо, ал эми андан кийинки этаптарда чочулоо жана жагынуучулук, корунуу менен эмгектерин жаза баштаган жана ачыктан-ачык кечирим суроого өткөн.

Ошондой эле элдик фольклорду жана адабиятты көзөмөлгө алуу деген компартиянын программасы болгон, себеби советтик идеологиянын бирден бир ыкмасы катары кызмат кылган. Ш.Дж. Батырбаева белгилегендей: *«Элдик фольклорду, адабиятты көзөмөлдөө бул улуттун маданиятын тарыхын жок кылууга тете иш болгон»*, - деп тура баа берген. Ошентип, совет доорунда элдик оозеки чыгармаларды тарыхый булак катары колдонуу солгундап, эскинин калдыгы катары эске алынган эмес. Үчүнчү параграф **«Эгемендүүлүк доорунда элдик оозеки чыгармаларды изилдөөлөр (1991-2020 жж.)»** деп аталып, Эгемен доордо Орус падышалыгынын Кыргызстандагы отордук саясатын изилдөөдө элдик оозеки чыгармалардын ордун баалоо боюнча алгачкы илимий саамалык катары Т.Кененсариев менен Э.Авазовдун эмгегин атасак болот. Ал эмгекте орус отордук саясатын, акын Т.Сатылгановдун ырларынын негизинде отордук доор изилденген. Ошондой эле К. Койлубаевдин М.Нияз, Алдаш Молдо, Молдо Кылычтын ырларына адабий жактан анализ берген болсо, ал эми Н. Нарынбаеванын эмгегинде кыргыз элинин кара сөз мифтерине анализ берип, бир топ кызыктуу маалыматтарды келтирген.

Кыргыз тарыхында алгач ирет чет элдик батыш мамлекетинин саякатчыларынын маалыматтарынын негизинде отор доорду изилдеген эмгектерден Ч. Турдалиеванын бараандуу эмгеги баалуу эмгектердин катарын толуктайт. Мында кыргыз жериндеги орус оторчуларынын саясий жана этносаясий жана дини, этносоциалдык турмушундагы прогресс тууралуу, ошондой эле кыргыз аялдарынын коомдогу орду тууралуу кызыктуу маалыматтар жазылган.

Экинчи бөлүм. “Элдик оозеки чыгармаларды изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери”, - деп аталат. Биринчи параграф «Элдик оозеки чыгармаларды изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери», - деп аталат.

Изилдөөнүн объектиси-падышачылыктын башкаруу, социалдык-экономикалык саясатын элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылышын изилдөө. Кудаяр хандын адилетсиз бийлигине жана Орус падышалыгынын басып алуучулук саясатына каршы 1873-76-жылдардагы кыргыздардын азаттыкка чыгуу көтөрүлүшүн, 1898-жылдагы Анжиян кыргыздарынын азаттык көтөрүлүштөгү ролун, 1916-жылдагы кыргыз элинин этносаясий жана азаттык күрөштөрүн элдик оозеки чыгармалардын негизинде тарыхый салыштырмалуу ыкма менен изилдөө, системалаштыруу, анализге алуу.

Азыркы учурда кыргыз элинин фольклордук чыгармаларынын тарыхый чындыгы бар экендиги, улам кызыгууну жаратууда. Элдик оозеки маалыматтарды карап чыгууда, кайсы фольклор, элдик чыгармалардагы ырлар, макалдар жана мифтер кантип качан, кайсы доордо, кандайча кырдаалда пайда болгонун карап чыгуу маселеси турат.

Изилдөөнүн предмети - Кыргыздардын XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылымдын башындагы этносаясий абалы, алгачкы кыргыз-орус падышалыгынын дипломатиялык байланыштары, Орус падышалыгына каршы этносаясий күрөштөр, Теңир-Тоо, Анжиян жана Аксы, Алай кыргыздарынын Кокон хандыгындагы орду жана алардын Орус падышалыгынын отордук саясатына каршы туруусу, тарыхый окуяларга катышуусун элдик оозеки чыгармалардын негизинде карап чыгуу. Кыргыз жомокторун, эпосторун, элдик ырларын, макалдарынын ички структурасын, композициялык түзүлүшүн изилдөөгө алуу. Экинчи параграф “**Изилдөөнүн методологиясы жана методдору**” деп аталат. Орус падышалыгынын отордук саясатын, кыргыз урууларынын орус оторчулугуна каршы этносаясий аракеттерин тарыхый салыштырма ыкма, маектешүү ыкмалары колдонулду. Мектешүүдөн кыргыз этносунун тарыхый эс тутумун жана отор доорундагы этносаясий процесстерге болгон мамилеси элдик ырларда ачык байкалат. Бул тууралуу тарыхчы А.Хасанов элден жазып алган ырында “*Алтын кылат болоттон/ Мамыр чыккан колоттон*”, - деп баяндалган ырды иликтесек, карапайым элден чыккан, мундуз уруусунун башчысы гана эмес, бүтүндөй кыргыз элинин азаттыгын талап кылган Мамыр Мергендин эрдиги тууралуу баяндалууда. Кыргыз эли уруу-уруу

болуп жашагандыктан орус оторчуларына каршы туруп, азаттыкка чыгуу күрөштөрүндө ар бир уруусу менен, андан кийин башка уруулаш, кандаш туугандары менен, кыргыз жеринин азаттыгы үчүн жан аябай күрөшүп, көз каранды эместикти сактап калышкан. Анткени кыргыз элинин башка элдерден айырмаланган жашоого болгон көз карашы жана өнүгүү формасы бар.

Үчүнчү бөлүм. “Элдик оозеки чыгармаларды тарыхый-этнографиялык жактан иликтөө жана азаттык идеясынын чагылдырылышы»,- деп аталып, биринчи параграфы **«XIX кылымдын аягы-XX кылымдын башында орус падышачылыгынын оторчулук саясатын чагылдырган элдик оозеки чыгармалар тарыхый-этнографиялык булак катары»** деп аталат. Орус падышалыгынын саякатчылары кыргыз элине алгачкы келишинде «байкоо жүргүзүү» саясатын ишке ашырганы туралуу элдик ырларда: *«... Омбудан орус келди/ Чулдуран сүйлөп келди/ Аны деп, муну дешип/ Кербенин артынышып,* - деп оторчулар адегенде чалгындоо иштерин жүргүзгөн. Аны менен гана чектелбестен орус тыңчылары кыргыздын манаптарынан колдоо табууга, алар аркылуу падышалык бийликтин саясатын ишке ашырууну көздөшкөн. Ал эми экинчи параграфы **«Орусия падышалыгынын кыргыз элине карата жүргүзгөн отордук саясаты элдик оозеки чыгармаларда жана тарыхый-этнографиялык булактарда баяндалышы»** , - деп аталып, мында орус оторчулугунун административдик, социалдык-экономикалык, коомдук-саясий мамилелеринин прогрессивдүү жана регрессивдүү жактары каралган. Орус падышалык бийлиги кыргыз жерине бекем орношкон сайын, келгиндердин кыштактары негизделип, кыргыз элинин турмушунда бир топ өзгөрүүлөр боло баштаган. Орус соодагерлеринин кыргыз жерлерине улам келе башташы, натуралдык чарбанын ордуна товардык чарбанын негизделиши, «малды сойсо эт, сатса пул, көчсө унаа, бакса байлык» деген түшүнүктөрдүн пайда болушуна алып келген. Олуя Калыгул Бай уулу бул өзгөрүүлөрдү төмөндөгүчө баяндаган: *«Уй пул болоор/ Кул бай болоор/ Тегиз жерден тегирмен жүрөөр/ Тексиз жерден бий чыгаар»,* - деген ойду айтуу менен кыргыздардын соода иштеринде акча-тыйын, кыргыздар акча бирдиги катары «жамбы» күмүштөн куюлган, «бөйрөк жамбы, кара кулак жамбы» жана орус акчасы да катарлаш колдонулуп турганын, ошондой эле кыргыздардын этносаясий абалы оторчулардын келиши менен этносотциалдык турмушу модернизациялана баштаганын элдик ыр тастыктоодо.

Төртүнчү бөлүм. Кыргыздардын оторчулукка каршы күрөшүнүн элдик оозеки чыгармаларда, фольклордун үлгүлөрүндө баяндалышы. Тарыхый-этнографиялык өңүттөгү иликтөө. Төртүнчү бөлүмдүн биринчи параграфы **«Анжиян кыргыздарынын көтөрүлүшү элдик оозеки чыгармаларда»**,-деп аталат. XIX кылымдын экинчи жарымынан кыргыз жеринде орус оторчуларынын кыштактары тездик менен сандык

жагынан көбөйө баштаган. Ошону менен катар эле өзгөчө Кыргызстандын түштүгүндө кыргыздардын отурукташуусу күчөгөн. Ошондуктан бул тарыхый мезгилди Арстанбектин ырында: *«Эми орус зор болду/ Кайран кыргыз кор болду/ Байыркыдан барк кетти / Каада-нуска нарк кетти/Бечарага зар заман»*, -деп кыргыздардын күч менен аргасыздан отурукташа баштагандыгын, оторчулардын этносаясаты кыргыз элинин этносаясий аң-сезиминин, каада-салтынын өзгөрүүсүнө таасир эткен.

Жашоо турмуштагы өзгөрүүлөрдүн башталышы жана Камчыбектин дарга асылышы, Балбай, Осмон датка сыяктуулардын салттык укуктарынан ажыратылышы, эл жакшыларынын Шиберге айдалышы, салык этносаясатынын оорлошу элдин нааразылыгын күчөткөн. Натыйжада 1898-жылы Анжиян кыргыздары мамлекеттүүлүк, азаттык үчүн күрөшкө чыгышына себепкер болгон. Анжиян кыргыздарынын көтөрүлүшүн Сырт кыргыздары да колдоого алып турганын Б.Солтоноев да белгилейт.

Ал эми **Төртүнчү бөлүмдүн экинчи параграфы «1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылышы»** , -деп аталып, кыргыз эли 1916-жылы отордук саясатка жана падышанын жарлыгына каршы чыккан. Орус бийлигинин өкүлдөрү кыргыздарды, себепсиз эле сабап, токмоктогонун Алдаш Молдо: *«Стражник коюптур / Доңуздай Занин Чоң Колду/ Баарыдан Чоң Кол чоң болду / Жыгып минип биесин (бээсин) / Ээрчип барса изсин (ээсин)/ Чыгара чаап мээсин/ Жыга муштап өлтүрүп / Кай бирин жанчып, чала өлүк/ Далайды Чоң кол сойлотту / Жесир кылып аялын/ Жетим кылып баласын/ Ботодой Чоң Кол боздотту»*, - деп жазып жатат. Атбашылык участкалык башчы Лутин, аксуулук Григорьев, Загорныйлык участка башчысы Меньшиков сыяктуу келгин орус оторчулары жергиликтүү элди уруп, токмоктошкон. Алдаш Молдо ырларында Лутинди - Занин деп атаган, башкача айтканда, Лутинди кыргыздар «Чоң Кулак-Чоң кол», ал эми орустар «Большой кулак» деп аташкан. Ушундай эле көз карашты тарыхчы К. Үсөнбаев да карманган. Ошентип, Кыргыз элинин турмушу отор доорунда модернизацияланды жана орус отордук саясатынын социалдык-экономикалык жактан прогрессивдүү, регрессивдүү жактары менен коштолду. 1860-1868-жылдардагы Осмон, Үмөтаалы сыяктуулардын азаттыкка умтуулусу жана 1873-1876-жылдардагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн уландысы катары 1898-жылдардагы **«Анжиян кыргыздарынын»** улуттук-боштондук көтөрүлүшү эсептелет, ал эми 1916-жылдагы улуттук-боштондук күрөш бардык мезгилдердеги азаттыкка умтулуунун «эң кайгылуусу» болду.

Бул азаттыкка умтулуу күрөштөрдөн кыргыз элинин азаттыкка умтулуусунан, этносаясий жактан идентүүлүгү жаралгандыктан **«кыргыз элинин азаттык күрөшүнүн ыкмасы»** катары эсептелинет. Себеби кыргыз эли ар дайым азаттыкка умтулганда, эл, жерди коргогондо

уруулашы, жакындары менен биргеликте болот, андан соң жакын санаалаштары, кандаштары менен биргеликте азаттыкка умтулушкан.

“Кыргыз элинин азаттык күрөшүнүн ыкмасы” байыркы мезгилден баштап кыргыз эли ар дайым мамлекеттүүлүккө карай умтулуп келет. Мында тарыхый инсандардын ролу эбегейсиз, аларга: Алымбек датка, Алымкул аталык, Полот хан, хан Полотбек Токтогул уулу, Абдылдабек, Мамыр Мерген, Осмон датка, Үмөтаалы, Дукчи эшен, Чыйбыл болуш жана Б. Ногоев, К. Абукин, Шабдан уулу Мөкүш сыяктуулар кыргыз жеринин, элинин биримдигин, эркиндикти туу туткандар, мамлекеттүүлүктүн бирдиктүү идеясын карманган мекенчил инсандар болушканын тарыхый булактар жана элдик оозеки чыгармалардын негизинде далилденди, тастыкталды.

Жыйынтыгында айта турган болсок, анда XIX кылымдын экинчи жарымы-XX кылымдын башындагы орус оторчулугунун элдик оозеки чыгармалар аркылуу изилдеп чыккандан кийин төмөндөгүдөй **практикалык сунуштар берилет:**

- Россия падышачылыгынын Кыргызстандын аймактарын каратып алуусунун элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылышын мындан ары дагы терең жана ар тараптуу изилденип, Ата Мекен тарыхына өз алдынча тема катары киргизүүнү сунуштоо;
- Үстүртөн каралып келген тарыхый инсандардын (Исхак Асан бий уулу- бостон уруусунан, хан Пулатбек Токтогул уулу- уруусу төөлөс, Момун Шамурзак уулу-уруусу кытай, Мадали эшен-тейит уруусунун ичиндеги кызылбаш уругунан) кайрадан каралып, тактоолорду киргизүү;
- «Кокон хандыгында» кыргыздардын ордун тарыхый эс тутумун жана фольклордук маалыматтар менен тастыктоону улантуу.
- Элдик оозеки чыгармалар аркылуу такталган маалыматтарды коомчулукка жеткирүү үчүн түрдүү форматтагы илимий-практикалык конференцияларды уюштуруу болуп эсептелет.
- Илимий жаңылыктардын жыйынтыктарын Кыргызстандын тарыхы боюнча бириктирилген эмгектерине киргизүү;
- Жогорку жана орто кесиптик окуу жайларында атайын «Фольклор жана тарых» аталышындагы курстарды уюштуруу;

Төрага Т.К. Чороев (Чоротегин): Изденүүчүгө кандай суроолор бар?

Ш.Ж. Батырбаева: Элдик оозеки чыгармаларды тарыхый булак катары кантип изилдеп чыктыңыз?

С.А. Наркеев: Биз изилдөө учурунда элдик оозеки чыгармаларды тарыхый булактар менен салыштырдык, тигил же бул окуянын элдик санжырада айтылышы менен жазма булактардагы баяндалышын изилдедик. Маселен Пишпек чебин орус оторчуларынын каратып алышы туралуу элдик маалыматтарда “ Олуя-Ата, Пишпеги, Олда кетти оруска” деген ыр саптар окуянын чындыгын баяндаганын салыштырдык.

А.А. Асанканов: Отор доорундагы кыргыздардын этносаясий аң-сезими туралуу кандай ойлорду айта аласың?

С.А. Наркеев: “Орус келип зор болду, оң-солдун баары кор болду” деген ыр саптар баяндагандай эле кыргыздар орус падышасынын бийлигине аргасыздан баш ийгендигин, социалдык турмушунда ар тараптуу кыйчалыштар менен коштолуп турганын байкоого болот.

А.Р. Жоошбекова: “Кыргыз элинин азаттык күрөшүнүн ыкмасы” деген эмне?, түшүндүрүп берсениз?

С.А. Наркеев Бул дегендик кыргыз элинин ар дайым азаттыкка умтулганда же душманга каршы турууда уруулашы жана союздаштары менен душманга каршы аттанган дегенди билдирет.

Төрага Т.К. Чороев (Чоротегин): Башка суроо жок болсо эксперттердин корутундуларына өтөлү. Изденүүчүнүн эмгегин баалоого мурдагы диссертациялык кеңеш дайындаган эксперттер калсын деген Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын уруксатын алгандыктан Т. К. Чороев (Чоротегин), Ч.Д. Турдалиева, А.З. Жапаровдорго бул милдет жүктөлгөн. Бирок мындан ары төрага, анын орун басары, окумуштуу катчы үчөөбүз эксперт дагы, расмий оппонент дагы болууга укугубуз жок экенин эсиңиздерге сала кетейин.

Төраганын орун басары А. Асанканов: 1-эксперт, т.и.д. Т.К. Чороевге (Чоротегинге) диссертация боюнча корутундусун баяндоо үчүн сөз берилет.

Эксперт Т.К. Чороев (Чоротегин) Оторчулук дооруна таандык булактарды изилдөөдө бөксө толтурула элек. Ошондуктан бул көйгөйдү алгачкы жолу диссертациялык деңгээлде иликтөө аракети колдоого арзыйт. Эмгекте XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы кыргыз коомундагы саясий турмуш гана эмес, ар кыл коомдук жагдайлар да элдик оозеки чыгармачылыктын негизинде тарыхый-этнографиялык жактан изилдөөгө алынган. Диссертациялык эмгектин мазмуну, объектиси жана предмети 07.00.07.-этнография, этнология жана антропология адистигинин паспортуна дал келет.

Диссертацияда орун алган кемчиликтер жана эмгектин деңгээлин жогорулатуу боюнча сунуштар:

- Чет элдик адабияттарга токтолуу зарыл;
- З. Магзунинин эмгектерин карап чыгып, ага салыштыруу керек;
- Салыштырма дегенде чет элде жашаган кыргыздардын да элдик ырларына салыштыруу зарыл;
- Диссертацияда стилистикалык каталар бар, аларды акыркы вариантын жазууда оңдоп коюуну сунуштайбыз. Шилтеме жазганда абдан тактык зарыл.

Изденүүчү Наркеев Сапарбек Анарбековичтин диссертациясы коюлган талаптарга толугу менен жооп берет. Ишти ачык коргоого сунуш кылам.

Жетектөөчү мекеме катары Ош мамлекеттик университетинин “Кыргызстандын тарыхы жана археология, этнология” кафедрасын,

расмий оппоненттик кылууга т.и.д. Ч.Дж. Турдалиева жана т.и.к. О.Э. Капалбаевди сунуштайм.

Төраганын орун басары А. Асанканов: Эксперттин сын пикирлерине жооп берүү үчүн сөз изденүүчүгө берилет.

Изденүүчү С.А. Наркеев: Чет элдик адабияттарды колдонуу жана айрым бир каталарды оңдоого милдеттенемин.

Төрага: Экинчи эксперт т.и.д. доцент Ч.Д. Турдалиевага сөз берилет.

Эксперттик комиссиянын мүчөсү т.и.д., доцент Турдалиева Ч.Дж.: С.А.Наркеевтин кандидаттык диссертациясы Улуттук илимдер академиясынын Б. Джамгерчинов атындагы Тарых институту менен Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин алдындагы Д: 07.21.628 Диссертациялык кеңешинин профилдик багытына туура келет. Каралып жаткан иште XIX к. экинчи жарымы XX кылымдын башындагы доорундагы социалдык, саясий маселелердин айрым жактары элдик оозеки чыгармалардын негизинде иликтөөгө алынган. Бул эмгекти изилдөө иштери биринчиден Кыргызстандын жана кыргыз тарыхында колониалдык доор боюнча алгач ирет өз алдынча этнографиялык жана тарыхый булак катары колдонулган. Экинчиден аталган диссертацияда Кыргызстандын жана кыргыз урууларынын жана алардын Россия империясына кошулушун тынчтык жана тынчтык эмес жана аргасыздан, ыктярдуу кошулушун диссертацияда далилдүү, жаңы багытта караганга аракет жасалган. Үчүнчүдөн, диссертант оозеки булактарда кыргыз элинин падышачылыктын жана колониалдык бийликтин тааасири астында болгондугун тастыктоого аракеттенген. Диссертациянын алдына коюлган талаптар кылдат салыштырмалуу ыкмада изилденген. Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссия койгон талаптарга жооп берет. Диссертацияда айрым мүчүлүштүктөр орун алган:

- автор макал-лакаптарды жана элдик ырларды инсандар тууралуу баяндарды ирети менен карап чыгуусу зарыл;
- иште тарыхый булактарга шилтеме азыраак берилген;
- орус саякатчыларынын жазгандарына токтолушу керек;
- 11-18-теманын тарыхый булактарын карап чыгуу зарыл;
- Пишпек чеби тууралуу атайын параграф арнаса жакшы болмок.

Бул мүчүлүштүктөр эмгектин жалпы деңгээлине шек келтирбейт. Ачык коргоого алып чыгууга болот. Диссертациянын жетектөөчү мекемеси катары Ош Мамлекеттик университетин, расмий оппоненти катары тарых илимдеринин кандидаты О. Э. Капалбаевди сунуштайм.

Төрага Т.К. Чороев (Чоротегин): Эксперттин сын пикирлерине жооп берүү үчүн сөз изденүүчүгө берилет.

Изденүүчү С.А. Наркеев: Диссертациялык кеңештин эксперттик комиссиясынын жана бүгүнкү жыйынга катышкан кеңештин мүчөлөрүнө мен тарабынан жазылган илимий изилдөөгө берген сунуштарыңыздарга ыраакмат! Эми Сиздердин сунуштарыңыздарга жооп бергенге аракетимди жасайын.

Биринчиден, Оторчулук доор тууралуу элдик ырларды изилдөө учурдан кыргыз элинин тарыхый эс тутумдарын жана этносаясий жактан оторчуларга болгон мамилелери ар тараптуу салыштырылды иликкенди. Кыргыз элдик оозеки маалыматтар кыргыз тарыхынын отор доорундагы оош –кыйыш учурларын изилдегенге так маалымат болуп бере аларына ишендим. Ошондой эле сиздер койгон сын пикирлер так айтылды. Эмгектеги жазылган стилистикалык жана каталарды оңдоого аракеттенемин.

Кетирген каталар эле кээ бир терминдерди этимологиялык жактан тилдик талдоолорго алууну колго аламын.

Экинчиден, Тынчтыкбек Кадырмамбетовичтин берген сунуштары мактоого татырлык деп эсептеймин. Изилдөө ишимдин кемчиликтерин толуктоодо кошуна элдердеги илимий пикирлерди эске аламын. Мындай кемчиликтерди кийинки илимий изилдөөлөрүбүздө кетирбөөгө аракет кылабыз.

Учүнчүдөн, азыркы мезгилге чейин Кыргыз элинин отор доорун тарыхый–этнографиялык жактан изилдеген эмгектер азырынча аз санда болгондуктан жана атайын изилдеген эмгектер жок болгондуктан бул биздин алгачкы аракеттерибиз болуп саналат. Биз изилдөөбүздө чет элдик тарыхый эмгектерди колдонууга аракеттенебиз, ошондой эле алардын методологиялык сунуштарын жазылган изилдөөдө пайдаланууга милдеттенемин.

Төрага Т.К. Чороев (Чоротегин): Сөз 3- эксперт, т.и.к. А.З. Жапаровго берилет.

Эксперттик комиссиянын мүчөсү т.и.к. А.З. Жапаров: Каралып жаткан диссертациянын актуалдуулугу шек жаратпайт. Илим үчүн кызыктуу табылгалар айлампага киргизилген эмгек десе болот. Кезиккен мүчүлүштүктөр:

1. Элдик ырларды тарыхый булактар менен салыштырып изилдөө кыргыздарда эле болгондой тезис жазылган. Андай чыгармалар тарыхый булактардын катарына кирбей калган деген ой калпыс.

2. Диссертациянын апробацияланышы толук берилип, кандай, кайсы жерде өткөн конференциялар экендиги көрсөтүлүшү ийги.

3. Колониализмдин элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылышына басым жасоо менен тарыхнааманы дагы тереңдетүүнү сунуштайм.

4. Изилдөөнүн методологиясында айрым ыкмалар кайталанган. Элдик оозеки чыгармаларды изилдөөнүн теориялык негиздерин конкреттештирип, бир аз кыскартса болчудай.

5. Саясий окуяларга басым жасалып, жашоонун башка жактарына анча көңүл бурулган эмес. Текстологиялык талдоону тереңдетсе жакшы болмок.

6. Орустардын келиши менен гана дыйканчылыкты өздөштүрө баштаган дегендей маалыматка сын көз караш керек го.

7. Элдик оозеки чыгармалардагы маалыматтарды, айрым башка типтеги булактар менен бекемдөө керек болгондой.

8. Жогорку окуу жайларында атайын курстарды киргизиш керек деген сунуштун менин оюмча зарылчылыгы жок.

9. Стилистикалык жана грамматикалык мүчүлүштүктөр орун алган. Орун алган айрым кемчиликтерге карабастан, С.А.Наркеевдин КР ЖАКтын талаптарына ылайык өз алдынча жазылган илимий иш деп эсептеп, аны ачык коргоого сунуштаса болот. Расмий оппоненттер катары т.и.д. Ч.Турдалиева менен т.и.к. О.Э. Капалбаев, ал эми жетектөөчү мекеме болуп Ош мамлекеттик университети дайындалса деген сунушту колдойм.

Төрага Т.К. Чороев (Чоротегин): Эксперт тарабынан айтылган пикирлерге жооп берүү үчүн сөз изденүүчүгө берилет.

Изденүүчү С.А. Наркеев: Айтылган сын-сунуштарды эске аламын, эмгектеги кемчиликтерди оңдоймун.

Төрага Т.К. Чороев (Чоротегин): Анда талкууга өтөлү. Пикирлериңиздерди айтсаңыздар.

С.А. Наркеевдин кандидаттык диссертациясын талкуулоого кеңештин 11 мүчөсү катышты. Алар тарабынан автор алдыга койгон максатына жеткени, жазылган эмгек Жогорку аттестациялык комиссиясынын талаптарына жооп бере тургандыгы белгиленип, ачык коргоого сунуш кылынды.

Төрага Т.К. Чороев (Чоротегин): Эгер башка суроолор жок болсо Диссертациялык кеңештин токтомун кабыл алууга өтөлү.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы **Д: 07.21.628** диссертациялык кеңеши

ТОКТОМ КЫЛАТ:

1. Изденүүчү Наркеев Сапарбек Анарбековичтин “Элдик оозеки чыгармалар орус колониализми боюнча тарыхый-этнографиялык булак катары. (XIX кылымдын экинчи жарымы)” деген темадагы кандидаттык диссертациясы боюнча Д: 07.21.628 диссертациялык кеңешинин эксперттик комиссиясынын корутундулары бекитилсин.
2. Изденүүчү Наркеев Сапарбек Анарбековичтин “Элдик оозеки чыгармалар орус колониализми боюнча тарыхый-этнографиялык булак катары. (XIX кылымдын экинчи жарымы)” деген темадагы кандидаттык диссертациясы ачык коргоого кабыл алынсын.
3. Жетектөөчү мекеме жана расмий оппоненттер бекитилсин:
Жетектөөчү мекеме – Ош мамлекеттик университетинин “Кыргызстан тарыхы жана археология, этнология” кафедрасы.
Расмий оппоненттер:

Тарых илимдеринин доктору, доцент Турдалиева Чолпон
Джапарбековна;

Тарых илимдеринин кандидаты, доцент Капалбаев Октябрь
Эркинович.

4. Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынан
Наркеев Сапарбек Анарбековичтин авторефератын басып чыгарууга
уруксат берүү суралсын.

Токтомду 11 мүчө макулдугун берип колдоп, бир добуштан кабыл
алынды.

Диссертациялык кеңештин төрагасы,
т.и.д., профессор
(Чоротегин)

[Handwritten signature] Т.К. Чороев

Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы, т.и.к., а.и.к.

[Handwritten signature] А.З. Жапаров